

Рецензії

Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття: Монографія. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2006. – 268 с.

Життя регіонів не буває відірваним від загальносуспільного, хоча й має певну самодостатність. Воно протікає у спільному просторі й часі, абсорбує та фокусує у своїх площинах провідні тенденції суспільних рухів. Відгук громадськості в регіонах на суспільні потреби й державно-політичні обставини завжди віддзеркалює конкретний зміст епохи. Він проявляється у ідейній поляризації соціальних сил, зміні форм і методів суспільної активності, встановленні нових етнополітичних, етичних, конфесійних пріоритетів тощо.

Тому відродження наукового інтересу до історичної регіоналістики та краєзнавства, яке стало доброю ознакою останніх десятиліть, сприяє осмисленню багатьох аспектів суспільного буття, подаючи імпульси для компаративістики та узагальнюючих досліджень з окремих наукових проблем.

З огляду на зазначене, є вкрай актуальним випуск у видавництві Дніпропетровського національного університету монографії, яку підготував відомий науковець, декан історичного факультету цього університету, д.і.н., проф. С.І. Світленко. Монографію присвячено аналізу суспільного руху на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття.

Структура монографії виважена і логічна. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, іменного, географічного й предметно-тематичного покажчиків. Назви розділів свідчать про широке коло питань суспільного руху, включених автором до сфери наукового аналізу: 1. Катеринославські піквіки – первістки опозиційного суспільного руху на Катеринославщині; 2. Українські народолюбці Катеринославщини 60-80-х років XIX століття; 3. Загальноросійське народництво на Катеринославщині у 70-х роках XIX століття; 4. Катеринославська молодь у пошуках світоглядного ідеалу; 5. Народовольський рух на Катеринославщині.

Композиційно сукупність розділів і їх наповнення підпорядковані меті цілісної історичної реконструкції процесу зародження й розвитку суспільного руху на Катеринославщині передреформеної та пореформеної доби XIX ст., хронологічно охоплюючи період 50-80-х рр. Для реалізації мети автор зосередив увагу на формуванні основних напрямків суспільного руху, їхній ідеології, формах та методах діяльності знакових постатей і осередків.

Методологічну основу монографічного дослідження склали класичні принципи, які забезпечили авторів можливість різнобічно й неупереджено розкрити історію суспільного руху. Це принципи історизму, наукової об'єктивності й системності. Неухильне дотримання зазначених принципів у процесі дослідження, а також різноманіття й послідовне застосування широкого арсеналу наукових методів, зробило працю С.І. Світленка не тільки високопрофесійною, майстерно виконаною, а й цінним зразком сучасного історичного дослідження.

Джерельна база монографії вражає широтою й різноманітністю залучених документів і наративів. Автор використав широкий видовий спектр джерел кожного з названих родів. З документальних джерел – це особові документи діячів суспільного руху, програмно-організаційні та прокламаційні документи опозиційних та революційних товариств, організацій, гуртків та груп, офіційна позасудова та судово-слідча документація. З наративних джерел – це, передусім, публіцистичні, художньо-літературні та наукові праці діячів суспільного руху, їхні автобіографії, щоденники, епістолярії, мемуаристика. Проникливе бачення інформативних можливостей джерел, їх верифікація та системне застосування забезпечили живе відображення колориту суспільного життя. Внаслідок цього автору вдалося реалістично відтворити провідні тенденції й швидкоплинні настрої суспільної думки, її залежність від факторів політичного, економічного та етнічного порядку, мотивацію думок і дій, типаж і самотність характерів представників суспільного руху.

Важливо наголосити на тому, що значна частка використаних у монографії джерел були невідомими, зберігаючись в архівних фондах. Автор опрацював і ввів до наукового обігу першоджерела з фондів центральних архівів України та Російської Федерації, низки місцевих вітчизняних архівів та рукописних відділів галузевих академічних інститутів і бібліотек. Зокрема, плідну евристичну роботу дало опрацювання фондів Центральних державних історичних архівів України у містах Києві та Львові, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Відділу рукописних фондів і текстології, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.

Залучення до наукового аналізу матеріалів з Державних архівів Дніпропетровської, Київської та Одеської областей сприяло встановленню поля контактів і динаміки взаємовпливів між діячами суспільного руху на Катеринославщині та діячами суміжних регіонів, поглибленню характеристики еволюції поглядів учасників руху протягом різного часу.

Особливо цінними стали джерела, виявлені у фондах Державного архіву Російської Федерації, Російському державному архіві літератури і мистецтва, Російському державному воєнно-історичному архіві, у фондах Рукописного відділу Російської державної бібліотеки та Відділу письмових джерел Державного історичного музею (м. Москва). Вони дозволили авторові широко оцінити загальнодержавний і загальноукраїнський масштаб суспільного руху на Катеринославщині, розкрити його загальнодемократичну ідеологічну спрямованість, різночинську соціальну базу, українську та російську національну специфіку. Введення С.І. Світленком до наукового обігу такої значної кількості і високої вірогідності джерел сталося завдяки ретельній і тривалій роботі над ними, початок якій було покладено ще від кінця 1980-х років.

Аналізуючи історіографію проблеми, автор прийшов до обґрунтованого висновку про те, що вона достатня для створення узагальнюючої монографічної праці. Переконаючи у цьому читача, С.І. Світленко звернув увагу на піонерські розвідки кінця XIX ст., присвячені життю й діяльності провідних діячів українського національно-демократичного руху, котрі працювали на Катеринославщині. Він простежив, доручення до теми таких дослідників як В.В. Данилов, Д.І. Дорошенко, С.О. Єфремов, М. Плевако, у перші десятиліття XX ст.

Автор переконливо охарактеризував здобутки й нереалізовані можливості історіографії 20-30-х рр. XX ст.; підкреслив «стан повного історіографічного занедбання» теми, що тривало до другої половини 1950-х років; визначив основні риси «постсталінського історіографічного періоду» у її дослідженні; простежив розвиток нового етапу у вивченні суспільного руху на Катеринославщині з 1990-х років.

Таким чином, урізноманітнення сюжетів історіографії теми, та поглиблення методології досліджень автор показав як складний і суперечливий процес, на якому відбилися суспільно-політичні домінанти державних ідеологій та опозиційних рухів. Розкриття цих суперечностей дозволило авторові монографії переконливо показати причини фрагментарності введеного до наукового обігу матеріалу, його заідеологізовану інтерпретацію та білі плями навколо окремих сюжетів замість цілісного зображення історії суспільного руху.

Особливу увагу привертає розділ монографії, в якому ґрунтовно проаналізовано ліберально-демократичний характер опозиційного руху діячів катеринославського Піквіського клубу, започаткованого представниками прогресивної частини дворянської та різночинної інтелігенції. Автор розкрив ідейний зміст програмно-статутного документа катеринославської демократичної організації – «Закони піквіків». Він встановив імена ядра «справжніх піквіків» – М.П. Балліна, В.М. Єлагіна, М.М. Стопановського – та близьких до засновників клубу діячів, яким катеринославське суспільство має завдячувати пробудження суспільної активності – друкаря П. Чеховського, губернського стряпчого Шемякіна, учителя І.С. Косенка, студента Ю.О. Романова, поміщиків Кудрявцева і О.М. Поля, ученого садівника Вільгорського, лікарів Пчолкіна і Цеткіна та ін. С.І. Світленко акцентує увагу на ідейній неоднорідності учасників руху у лавах Піквіського клубу та робить переконливий висновок про те, що «диференціація піквіків не набула чітких організаційних та ідейних форм».

Висвітлення форм діяльності Піквіського клубу – щотижневі сходи, читання й обговорення літературних творів різних авторів та власних творів, друк викривальної літератури в популярних виданнях демократичного спрямування яскраво охарактеризували літературно-викривальницьку діяльність піквіків. Показано значний суспільний резонанс, який викликали в губернському місті публікації романів В.М. Єлагіна «Откупное дело» і «Губернский карнавал», які надрукував санкт-петербурзький демократичний часопис «Современник» у 1858-1859 рр.

Крізь призму характеристики згаданих творів, прототипів персонажів та суспільного резонансу, спричиненого публікаціями, автор монографії переконливо показав загострення стосунків піквіків з місцевою владою.

Важливим здобутком у характеристиці катеринославських піквіків як дієвої опозиції є історична реконструкція їхнього зв'язку з «Колоколом» Олександра Герцена та Миколи Огарьова.

В окремому розділі С.І. Світленко створив широку портретну галерею учасників руху, які ставили за мету національно-культурне відродження України. При цьому, дотримуючись хронологічної послідовності, автор першочергово звернув увагу на діяльність київських хлопоманів, які пов'язали свою діяльність з Катеринославщиною. Серед них – В. Антонович, Василювський, В. Винарський, Т. Рильський, О. Хайновський, Б. Познанський, Г. Пршеднєльський. За унікальними джерелами, якими, серед інших, є спогади та праці учасників досліджуваного руху, С.І. Світленко деталізував і узагальнив відомості про «ходіння в народ» хлопоманів: зміст їхньої діяльності, маршрути, місця подорожей, вплив цього ходіння на світогляд і подальшу творчість.

Скрупульозно зібраний і ретельно систематизований матеріал історико-біографічного характеру дозволив авторові відкрити нові сторінки біографії та грані творчості таких діячів, як М. Симонов (Номис), Б. Познанський, О. Кониський. Серед таких нових висновків можна назвати висновок про знайомство М. Симонова з членами «Кирило-Мефодіївського товариства», встановлення обставин збігу початку літературної діяльності названого діяча з виходом його на арену суспільного життя, визначення його організаторського вкладу в підготовку унікального фундаментального видання

«Українські приказки, прислів'я і таке інше» (перевидання якої, до речі, було здійснено в діаспорі 1985 р.). С.І. Світленко залучив до наукового обігу багато нового фактографічного матеріалу про Б. Познанського. Зокрема, про його співпрацю у відділі етнографії журналу «Основа», оцінку його просвітницько-правової діяльності з боку чиновників судових установ, переслідування поліцією та жорстке протистояння з владою в катеринославський період діяльності. Так само, невідомі раніше дані С.І. Світленко повідомляє про О. Кониського в катеринославський період його діяльності: його участь у благодійних виступах, налагодження зв'язку з галицькими і буковинськими виданнями, обшуки поліції у його помешканні та ін.

Яскравими барвами С.І. Світленко змалював постаті інтелігенції Катеринославщини другої половини XIX ст. – Г. Залюбовського, Д. Марковича, І. Манжури, Я. Новицького, Б. Грінченка. Ці постаті додають цікавих штрихів до загальної картини розвитку українського національно-демократичного руху й культурницького процесу в означений період. Портретна галерея діячів суспільного руху виписана з підкресленням їх генетичного зв'язку з різноманітним і багатоманітним соціальним середовищем, ідейною мотивацією їхньої діяльності, зі знанням багатьох деталей особистісного плану, експресивною подачею матеріалу. Тож ця галерея сприймається, не як монументальний меморіал, а як галерея живих учасників історії. З метою цілісної реконструкції ролі згаданих діячів у суспільному русі автор подекуди припускається розширення хронологічних меж характеристик, простежуючи суспільно значиму діяльність діячів крізь призму громадсько-політичних подій.

Науково вагомими є здобутки автора монографії у характеристиці загальноросійського народництва на Катеринославщині. С.І. Світленко структуровано проаналізував зародження цього явища і спроби «ходіння в народ» у 70-80-х рр. XIX ст.

У захоплюючій літературній формі і, водночас, з дотриманням історико-документальної канви викладу, автор розкрив початковий етап загальноросійського народництва на Катеринославщині, що був пов'язаний з іменем М.П. Негрескул (Лаврової) – дочки одного з провідних ідеологів російського народництва П.Л. Лаврова. За архівними джерелами реконструйовано склад, діяльність і погром першого народницького гуртка у Катеринославі. Охарактеризовано «ходіння в народ» соціал-революціонерів у 1874 р. та нові спроби народників розгорнути свою діяльність на селі та в міському середовищі. Цікавим і перспективним для подальших досліджень є сюжет, пов'язаний з аналізом діяльності народника І. Фесенка в середовищі релігійних сектантів. Автор переконливо показав, що прихильники народництва сприяли розвитку демократичних ідей у різних соціальних верствах населення, але не змогли знайти міцної соціальної опори в масах і потерпали від репресій царського режиму.

Не менш цінним науковими здобутками та перспективним для подальших досліджень є сюжет, пов'язаний із аналізом суспільних ідеалів молодого покоління, яке гостріше сприймало виклики часу. На прикладі життєвого шляху братів Жебуньових автор показав складність і суперечливість шукань молодого покоління катеринославського дворянства пореформеної епохи. Він розкрив неодноразові світоглядні метаморфози старших братів цієї родини, які рішуче відійшли від способу життя й поміщицького світосприйняття своїх предків і стали на шлях критичного пошуку перспективної моделі суспільного розвитку. На цьому шляху було захоплення ідеалами етичного й соціального народництва, соціал-революційні форми, радикальні методи народовольства, роздоріжжя між загальноросійським та українським визвольними рухами, ідейні пошуки в еміграції, каяття та примирення з існуючим ладом, перехід на бік соціал-демократії. Таким чином, С.І. Світленко зміг широко показати, як саме у життєвих долях молодого покоління родини Жебуньових віддзеркалилися загальні тенденції розвитку суспільно-політичних процесів у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст.

Яскравою постаттю для аналізу трансформації світоглядних орієнтирів молоді, яка належала до активних учасників соціал-революційного народництва 70-80-х рр. XIX ст., стала Г. Чернявська-Бохановська. Вивчення її суспільної діяльності дало С.І. Світленку підстави стверджувати, що молоді борці за оновлення суспільства найчастіше еволюціонували від ідеалів етичного народницького соціалізму в бік соціал-революційних доктрин – бакунізму, лавризму, ткачовства, згодом – народовольства.

Одним із центральних за логічною побудовою розділів є прикінцевий розділ монографії, що присвячений характеристиці народовольського руху, який упродовж 80-х рр. XIX ст. став найбільш впливовою течією соціал-революційного руху на Катеринославщині. Задля різнобічності й повноти цієї характеристики С.І. Світленко запропонував послідовний аналіз діяльності народовольських гуртків у Катеринославі, діяльності народовольців серед учнівської молоді та земців та спроб народовольців перетворити Катеринославщину на центральний регіон підпілля. Історія катеринославських народовольських гуртків – першого народовольського гуртка, військово-революційного та робітничого гуртків – доповнила історіографію проблеми новим фактичним матеріалом і дозволила зробити висновки про пробудження гуртківцями соціальної свідомості, формування загальнодемократичних засад політичної культури серед найбільш радикальної частини молодого покоління. Водночас, їхня діяльність не мала широкої підтримки серед міського населення через побоювання екстремістських тенденцій народовольства.

С.І. Світленко послідовно простежив, як у середині 80-х рр. XIX ст. край перетворився на важливий регіон народовольського підпілля загальноросійського значення, про що свідчили проведення у Катеринославі народовольського з'їзду, діяльність у Таганрозі загальнопартійної друкарні, діяльність

народовольських осередків у різноманітному соціальному середовищі. Разом із тим автор доводить, що у другій половині 80-х рр. XIX ст. нелегальні осередки народовольців зазнали репресій, а наприкінці 80-х років народовольський рух втратив динаміку розвитку й поступився лідерством молодому марксизму.

Монографія багата фактичним матеріалом. Вона є справжньою енциклопедією суспільного руху на Катеринославщині у XIX ст.

Праця науково витримана і літературно витончена. С.І. Світленко майстерно тонко і водночас переконливо передав суспільно-політичну атмосферу та громадські настрої, внутрішній світ і мотивацію вчинків історичних діячів другої половини XIX ст. Книга читається легко і захоплююче.

Унікальними є фотоматеріали, які доповнюють свідчення писемних пам'яток. Вони містять інформацію про зовнішність діячів суспільного руху, дають можливість глибше зрозуміти їх внутрішній світ і вдачу.

Переконаний, що монографія С.І. Світленка задовольнить смаки багатьох вимогливих читачів – як науковців, так і широкого загалу небайдужої до історії рідного краю громадськості.

О.М. Ігнатуша

Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ. 17–30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали / НАН України: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Інститут історії України. Центр культурологічних студій / Ред. кол.: В.А. Смолій (співголова), П.С. Сохань (співголова), С.І. Білокінь, В.М. Даниленко, С.А. Кокін, О.О. Маврін (відповідальний секретар), Н.В. Маковська, Н.І. Миронець, І.М. Преловська. Упоряд.: С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. Наук. ред.: П.М. Бондарчук, А.М. Киридон. – К., 2007. – 699 с.

Актуальною проблемою сучасної української археографії є нарощування потужності публікацій джерел з історії релігій і церкви.

Не дивлячись на те, що протягом двох останніх десятиліть значно збільшилося число публікацій з вітчизняної церковної історії, розширилася їхня тематика і зріс науковий рівень досліджень, стан джерельної бази праць не завжди задовольняє вимоги сучасної історіографії.

Непересічною є роль тамують публікацій джерел, що здатні забезпечити базовий рівень наукового поступу.

Саме до таких, на наш погляд, відноситься публікація документів Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ, яка у 2007 р. з'явилася завдяки поєднанню зусиль науковців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інституту історії України НАН України.

Не можна пройти повз той факт, що це вже друга фундаментальна публікація авторського колективу упорядників за участю одного з провідних фахівців з історії джерел УАПЦ в Україні к.і.н., старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України І.М. Преловської. Разом із І.М. Преловською, упорядниками збірника стали д.і.н. С.І. Білокінь та к.і.н. І.М. Старовойтенко. Нагадаємо, що 1999 р. упорядники Г.М. Михайличенко, Л.Б. Пилявець та І.М. Преловська уклали збірник документів під назвою «Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року», який продовжує отримувати високу оцінку науковців. Тож упорядники і редакційна колегія прагнули подати нову публікацію на такому ж високому рівні, на якому було підготовлено попереднє видання.

Приємно відзначити, що їхні прагнення та зусилля були успішними. Наукова громадськість отримала чудовий археографічний збірник.

Фундаментальний рівень його підготовки відчувається в різних площинах.

По-перше, предметом публікації збірника стали вагомі для церковного керування та інформаційно місткі джерела, а саме – стенограми засідань і матеріали церковного Собору, що за нормами церкви був вищою структурою церковно-адміністративної влади і рішення якої були визначальними для перспектив церковного розвитку.

По-друге, збірник споряджений ґрунтовними передмовами. Наукові передмови написані С.І. Білоконем «Джерела інформації з історії УАПЦ» і І.М. Преловською «Собор самопізнання» Української автокефальної православної церкви». Крім того, упорядники подали належну археографічну передмову.

Передмова, написана С.І. Білоконем порушує базову проблему суб'єктивності історії. Він окреслює два підходи до проблематики. Перший – це характеристика історії української церкви, яка була створена на еміграції. Її автори були відірваними від письмових джерел в Україні, а тому, навіть